

BELLUS IBOLYA–BORONKAI IVÁN

Pii II pontificis maximi De bello Turconico liber imperfectus

(Egy humanista műhelyéből)

Enea Silvio Piccolomini 1458–1464 között II. Piusz néven a római egyház feje volt. Legterjedelmesebb és legjelentősebb munkája *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt* című emlékirata. Jelentőségét, mint történeti forrás, szerzője szókimondásának, pletykázó hajlamának, mint irodalmi alkotás, az író sokoldalú érdeklődésének és eleven ábrázolóművészetének köszönheti. A 12 könyvből álló művet hét és fél hónappal halála (1464. aug. 15.) előtt fejezte be a következő szavakkal: „Haec habuimus, quae ad annum sextum pontificatus sui nondum exactum de rebus suis scriberemus in libros digestis duodecim, quorum ultimus pridie Kalendas Ianuarias finem accepit anno ab incarnato Verbo M-o CCCC-o LXIII-o”.¹ Az elkészült munka egy példányát átadta Giannantonio Campano teramói püspöknek azzal a megbízással, hogy a szövegen végezze el a szükséges javításokat, azután tisztáztassa le. Ez utóbbi műveletet a szép írású Iohannes Gobellini 1464. június 12-én fejezte be.²

A *Commentarii* szövegét tehát két kézirat őrizte meg számunkra: a fogalmazati példány, valamint a Gobellini-féle tisztázata; az elsőt a Vatikáni Könyvtár őrzi (Cod. Regin. Lat. 1995), a másodikat az Accademia Nazionale dei Lincei könyvtára.³ Hogy azonban létezett egy közbülső másolat is, bizonyítja az a tény, hogy mialatt Campano a végső simításokat végezte, illetve Gobellini a tisztázaton dolgozott, azalatt Piusz és a lejegyzésben munkatársa, Agostino Patrizzi,⁴ tovább folytatta a munkát. Így született meg a szakirodalomban XIII. könyvként emlegetett torzó, amelynek mi – minthogy a *Commentarii*-t, mint láttuk, írója maga látta el záradékkal – a szövegből vett szavakkal *De bello Turconico*-nak nevezünk.

Ennek a töredéknek, a *Commentarii*-hoz hasonlóan, meglehetősen mostoha volt a sorsa.⁵ Modern kiadása csak 1984-ben látott napvilágot – igaz, ekkor kettő is –, a *Commentarii* szövegének mintegy függelékeként: L. Totaro, illetőleg A. van Heck gondozásában.⁶ A XIII. könyvet természetesen a vatikáni kéziratból közlik – mint az alábbiak tanúsítják, nem hibátlanul. Publikációjuk fő fogyatékosága azonban az, hogy csak nagy ritkán tüntetik föl azokat a változtatásokat, amelyeket a szerző és munkatársa írás közben eszközölt, s amelyek révén bepillanthatunk abba a műhelybe, amelynek a publikált szöveg csak a végterméke.

Az alábbiakban nemcsak a XIII. könyv helyes és teljes szövegét akarjuk közölni, ahogyan azt a vatikáni kódex tartalmazza, hanem igyekszünk rámutatni azokra a lehetőségekre, amik a változatok magyarázatából adódnak. Tesszük ezt abból a célból, hogy rámutassunk: a teljes *Commentarii*-szöveg ilyen módszerű közlése – túl a két említett kiadás hibáinak és pontatlansága-

inak korrekcióján – mennyivel gazdagabbá és árnyaltabbá teszi a műről alkotható képet. Röviden: közleményünk szemelvény a befejezéshez közeledő teljes Commentarii-kiadásból.⁷

XIII⁸

Absolutis Comentariorum Pii Secundi⁹ pontificis maximi duodecim libris, finem operi videbamus imposuisse, quando¹⁰ eiectis e regno Siciliae Andegavensium partibus Sigismundoque¹¹ Malatesta domito non Ecclesia Romana solum, sed omnis¹² ferme¹³ Italia pacis dulcedine fruebatur. Statueramus in communi quiete et ipsi quiescere, aut certe¹⁴ scribendi laborem cum suavitate lectionis commutare.¹⁵ At cum Pius, morbo et etate gravis, negotium nullum intermitteret maiora et graviora¹⁶ Turchis¹⁶ indicto bello in dies parans, horruit animus quietem, bellumque Turchonicum scribere, si vita comes fuerit, meditatus est. Non abnuimus, incipiemus, et quantum ex alto dabitur, prosequemur. In qua re non licet nobis, quod scriptoribus ceteris, hoc est de belli magnitudine aut diuturnitate, de varietate fortunę aut atrocitate bellantium atque aliis rebus dignis admiratione præfari; quibus plerunque modis a personis lectorum¹⁷ auditorumque captatur benevolentia. Faciunt illud, qui bella iam pridem absoluta commemorant historiamque conscribunt, in qua res vetuste continentur. Materia illis tota ante oculos mentis est: quod laudandum quodve fuerit vituperandum, intelligunt, et magnitudinem rei; possuntque partiri opus et librorum dicere numerum et auditoribus certa promittere. Nos rem¹⁸ vix inchoatam – ne dicamus perfectam – aggredimur. Fundamenta maximi belli iacta sunt: ab his incipiemus, atque in dies, quicquid sequetur memoratu dignum, mandabimus litteris. Architectum imitabimur,¹⁹ qui peramplio edificio inchoato tantum auget opus, quantum domini manus pecuniam suppeditat; suggerenti necessaria et abunde ministranti egregias edes promittit, subtrahenti, quod erat necessarium, aut opus intermittit, aut ineptum²⁰ ridiculumque²¹ facit. Nos ab eventu pendemus: qualis historia nostra futura sit, rerum ostendet exitus, si eo nos vita perduxerit. Servabimus et in²² hoc opere, quod in superiori²³ diligenter est factum: non solum quę ad bellum Turchonicum pertinebunt, sed alia quoque gesta Pii et aliorum regum populorumque intercidentia, digna, que ad posteros mandentur, inseremus.²⁴ Tu, qui lecturus es, quamvis non leges historiam – quoniam²⁵ res novas exponimus –, historię tamen legem servatam scito, cuius est a veritate non aberrare.

Publicato apud Urbem Romam Pii pontificis decreto belli contra Turchos gerendi, legati per omnem Italiam et ad regiones Transalpinas emissi²⁶ sunt, qui ex fidelibus populis ac regibus auxilia impetrarent,²⁷ suaderentque, ne solum pontificem cum Venetis, Hungaris atque Burgundis ad tantum bellum proficisci permetterent, quod totas Occidentis vires videretur²⁸ exquirere,²⁹ siquidem Turchi³⁰ ex altera parte universum Orientem commoturi ferebantur.

Ad Federicum imperatorem profectus est Rudulfus Laventinus episcopus, quem paulo ante Pius ipse pontificali dignitate donarat. Per idem tempus mortem obierat Albertus, imperatoris frater, qui multas germano calamitates attulerat, Viennamque urbem, Austrie caput, per seditionem

civium ei abstulerat. Oppidani mortuo duce nescientes, quo confugerent – erant³¹ enim omnium vicinorum principum auxilio destituti –, imperatoris clementiam experiri decreverant, et quinquaginta legatos ex primoribus urbis in Novam Civitatem ad eum miserant. Ipse iniuriarum memor, ira plenus haud facile veniam impertiebatur:³² ulcisci rebellionem et atroces contumelias, quas antea fuerat perpessus, conturbato animo minabatur; nec erat, qui verba³³ pro miseris facere auderet, periuros ac perfidos homines cuncti abhorrebant. Illi ad legatos apostolicos sese³⁴ conferunt. Dominicus Torcellanus episcopus iam pridem legatum in Austria gerebat; audiunt ipse et Laventinus supplices Viennenses, imperatorem adeunt, mediatores se offerunt, nec pro reverentia Primę Sedis negliguntur. Initur pacis tractatus, denique his conditionibus concordia recipitur, ut legati pontificis Viennam pergant, iuramenta civium nomine cęsarıs exigant et urbis possessionem,³⁵ absolvantque transgressores; imperator veniam petentibus tribuat, nec iniurias eat ultum; imperium civitatis penes eum liberum maneat.

Sic rebus constitutis de bello Turchonico Laventinus agere cępit. Prius enim neque imperatori, neque consiliariis eius alia cura erat, quam Viennę recuperandę, ut sunt homines propriis³⁶ rebus, quam communibus³⁶ multo attentiores, et ignis propinquus, quamvis exiguus, multo³⁷ magis timetur, quam longinquus et maximus. Vocati sunt Austrię proceres et prelati omnes ad curiam cęsarıs; recitatum est decretum de profectioe pontificis, de indulgentiis auxiliatorum, de decimis cleri. Cuncta perbenigne audita sunt. Admiratus imperator pontificis animum, qui tantam rem aggredi auderet, non potuit non laudare propositum; approbavit et belli³⁸ causas, et ordinem datum, iussitque litteras apostolicas per omnem Germaniam publicari, liberum omnibus esse volens in expeditionem adversus impios Turchos proficisci. Decimas quoque ut clerici solverent, imperavit, promittens daturum se ducem suis Theutonibus et auxilia pro facultatibus suis ex Austria missurum.³⁹ Laventinus deinde in Baioariam, Franconiam superioresque Germanię provincias mandata pontificis atque imperatoris executurus contendit.

Hieronymo⁴⁰ archiepiscopo Cretensi,⁴¹ qui apud Vratislavienses legatione apostolica fungebatur, Saxonia, Pruscia et Polonia comissa est, unde auxilia excitet. In⁴² Rhenum Tricaricensis episcopus legationem accepit.

Ad⁴³ Hungaros, quamvis ex⁴⁴ icto⁴⁴ cum Venetis federe bellum suscipere tenerentur, missus est Antibarensis⁴⁵ archiepiscopus, qui pontificis consilium exponeret. Exin per Natalia Domini consecratus ensis ad eiusce⁴⁶ gentis regem dono transmissus, quo magis ac magis in hostes animaretur. Aulicus ex Curia donum ferens interrogatus,⁴⁷ an Pius pontifex in expeditionem profecturus esset: „Procul dubio” – inquit –. „Solus Dominus⁴⁸ iter eius impedire potest.” Quo audito collachrimatus rex: „Et quid aitıs” – inquit –, „proceres mei? Ego domi manebo adolescens valensque viribus, et senex atque invalidus pontifex in bellum proficiscetur? Absit hec ignavia! Hic mihi gladius inter hostes aperiet iter.” Atque alia pleraque magnifice locutus est.

Ad Anglos⁴⁹ regius procurator dimissus⁵⁰ est. Scoti et Dani et Svetii per litteras comoniti sunt.

Ad Burgundię ducem oratores sui reversi, quę Romę gesserant, expo-

suere; que ab eo in consilio procerum et laudata, et aprobata sunt. Cum eis et Lucas Dalmata a pontifice iussus⁵¹ [pervenit],⁵² qui profectionem principis maturandam suaderet.

In Franciam ex Tibure legati iussi fuerant ire Theodorus episcopus Feltrensis et Ludovicus Bononiensis, causarum Sacri Palatii auditor,⁵³ qui ab⁵⁴ irato⁵⁴ rege vix tandem admissi fuerunt.⁵⁵ Ad hos Scipio Astensis decretum pontificis detulit, quod regi recitatum non potuit non placere, cum sua se maiestate insinuaret; data est libertas, ut in universo regno publicari posset. Ait quoque rex permissurum se clericorum decimas exigi,⁵⁶ si apostolica mandata transmitterentur, daturumque⁵⁷ ampliora subsidia, si cum Anglicis⁵⁸ belli pacisceretur indutias.

Ad Britannicam ducem abbas quidam ex familia cardinalis Avenionensis cum litteris apostolicis iter habuit.

Ceteri duces Galliarumque reguli et Avenionenses, Ecclesie subditi scriptis apostolicis⁵⁹ invitati sunt.

Ad⁶⁰ Sabaudienses Eusebius Vercellensis mandata pertulit.

In Hispanias⁶¹ ad Henricum Castellę regem Assuerus, eiusdem nationis, homo sagax missus est, et cum eo Antonius Venerius Legionensis electus regem adire⁶² atque auxilia petere. Ad regem Portugallię⁶³ procurator suus. Ad regem Aragonum Franciscus⁶⁴ canonicus Valentinus et alii duo, quamvis⁶⁵ ex rege bellis gravioribus implicato perparum⁶⁶ sperari posset. Illud ab eo precipue quęsitum est, ut rei frumentarie apud Siciliam subveniret, liberumque Siciliensibus esse permetteret in apostolicam classem descendere, atque in Turchos arma proferre. Hec apud⁶⁷ externos acta.

In Italia Veneti – ut superioribus libris scriptum est – apertum indixerant Turchis bellum, paratamque classem in mari habebant, ac⁶⁸ belli fortunam – et secundam, et adversam – in ipso rerum principio experti fuerant; et nihilominus ducem suum, quamvis etate gravem, cum decem triremibus Pio pontifici comitem promiserunt.

Franciscus Sfortia Mediolanensium dux equitum duo milia, pedites mille et cum his unum ex filiis⁶⁹ legitimis in sanctam expeditionem sese missurum pollicitus est; dux Mutine triremes duas, marchio Mantuanus item duas,⁷⁰ Bononiensesque totidem, Lucani unam, Senenses etiam duas.

Florentini diu ancipites fuere; postremo id se facturos affirmavere, quod Mediolanensium princeps dignum duceret. Cosmus, quamvis privatus civis, unam triremem pollicitus est. Genuenses otto naves etętas ex maioribus promiserunt.⁷¹ Ubiectus, Flisca gente natus armaturum se triremem unam et cum ea venturum in bellum ait.

Ex cardinalibus Sancte Romane Ecclesię septem singulas triremes⁷² armare statuerunt; alii alia auxilia promiserunt, pro suis quisque facultatibus expeditionem adiuturi. Pontifex ipse etę suo decem triremes navesque onerarias⁷³ quattuor maiores minoresque nonnullas, et quas vocant fustas, aliquot instruere proposuit.⁷⁴

Ad⁷⁵ regem Ferdinandum⁷⁵ cardinalis Ravennas legationem suscepit,⁷⁶ ex lacero et iam pridem afflicto Regno, quantum auxilii posset, vendicaturus.

Ragusei⁷⁷ misso legato triremes duas obtulerunt; Rhodienses tres.

Cura quoque adhibita est, ut Caramannus et alii, qui sunt in Asia

Mahumetis⁷⁸ inimici, quamvis Turchi, in belli societatem descendant.

Georgius Albanus,⁷⁹ quem Scanderbechium vocant, excusatum se misit, quod pacem cum Turchis non tam voluntariam, quam necessariam fecisset; verum profecturis adversus Mahumetem Christianis sese minime defuturum. – Hęc apud Christianos procurante Pio pontifice adversus Turchos meditata et ordinata sunt.

Ceterum neque Mahumetes Turchorum⁸⁰ imperator sibi⁸¹ ipsi defuit, qui⁸¹ audito⁸² pontificis⁸³ decreto cum accepisset tres senes maximi nominis in se arma moturos atque in Greciam navigaturos, dixisse fertur: „Auferam debilibus senibus navigandi laborem; prior in campum exibo,⁸⁴ eosque suis in laribus queram; illic, si voluerint, de imperio mecum certabunt.” Exin⁸⁵ accersitis aulę suę proceribus summa cura⁸⁶ de bello⁸⁷ instruendo tractare cepit. Apud Constantinopolim collapsa in plerisque locis menia reparavit turresque novas erexit et propugnacula; machinas omnis generis apparari⁸⁸ iussit, maxime vero bombardas ingentium capaces lapidum, quarum sedecim in angustiis⁸⁹ Hellesponti collocasse fertur apud castella, quę in utraque maris ripa communivit. Triremes admodum multas expediri⁹⁰ (qui parcius locuntur, sexaginta esse affirmaverunt, qui res magnas augere solent, centum viginti), naves ceteas admodum paucas, minora navigia propemodum innumerabilia. Verum rectores tante classis apud Turchos non satis idoneos inveniri posse, quamvis remigibus et armamentis abundant. Patresfamilias ubique per Greciam iussi⁹¹ ex frumento farinam facere atque in armis presto esse; ex quavis⁹² domo⁹² unus bellator⁹³ conscriptus.⁹⁴ In Asia delectus militum habitus; stipatoribus principis nova stipendia data. Ad Caramannum et alios veteres inimicos conciliatores missi. Ex soldano Ęgypti, ex Tartaris vicinisque gentibus auxilia postulata,⁹⁵ et nihilominus clam cum Hungaris Venetisque de pace tractatum; neque enim par verbis animus Turcho fuit, qui tunc⁹⁶ magna minabatur, cum maxime trepidabat. Ceperat in Peloponneso ex his, qui Veneto⁹⁷ militabant,⁹⁸ circiter ducentos pedites, quos ad terrorem⁹⁹ Christianorum diversis diebus ad populum productos in duas dividi partes¹⁰⁰ mediosque¹⁰¹ secari mandavit.¹⁰¹

Per idem tempus prefectus Venete classis, ut infamiam apud Examilium contractam insigni aliquo facinore deleret, cum XXX-ta¹⁰² triremibus in Lesbum navigavit, quod eam insulam a Turchis anno superiore captam non satis firmo presidio munitam intelligeret. Cum apropinquasset insule, Gręci, qui apud Mitylenem permissu Turchorum remanserant¹⁰³ eumque¹⁰⁴ vocaverant,¹⁰⁴ nuntium ad prefectum misere¹⁰⁵ precantes, ne propius¹⁰⁶ accederet, quia nondum res, ut opus erat, disposuerant; maneret in propinquo aliquo portu triduo aut quadriduo; interea ipsi rem maturarent, et cum tempus esset aggrediendi civitatem, annuntiarent. Paruit prefectus. Mitylenei¹⁰⁷ post rem compositam quattuor legatos ad prefectum mittunt, qui tempestate acti Chium pervenere, ubi comprehensi a magistratibus re prodita ad Turchorum¹⁰⁸ imperatorem missi sunt, ibique¹⁰⁹ pali supplicio necati. Sic Deo placuit, ut omnino inglorius Ludovicus Loredanus maxime classis ducitorum domum reverteretur. – Apud Genuenses Chium regentes plus valuit Turchorum metus,¹¹⁰ quibus tributa pendunt, quam amor Christi, a¹¹¹ quo vitam et quęcunque possident, acceperunt.

Franciscus¹¹² Mediolanensium princeps, dum hæc geruntur, legato in Franciam misso de Genua paciscitur Saonaque et universo ducatu Ligurum. Rex Franciæ Ludovicus, cum difficile duceret Genuenses armis vincere diutinumque bellum alere, id oneris in Franciscum transtulit, satis honori suo consultum existimans, si tantum sibi principem vassallum efficeret et in sua verba iuratum haberet. Franciscus iccirco Genuæ principatum¹¹³ vel quesivisse, vel accepisse visus est, ut Florentinorum suamque potentiam equaret Venetis, quos universæ Italiæ metuendos cerneret, tum vero, ut aliquem ex liberis illic moriens collocaret, quos pro numero non posset ducatus Mediolanensis pascere. Hoc ubi auditum est, universam Italiam conturbavit Florentinis exceptis atque Pio pontifice, qui Franciscum nihil egisse arbitratur¹¹⁴ Italiæ noxium. Veneti augeri potentiam vicini haud equo ferebant animo. Marchio Mantuæ repudiatis filiæ nuptiis, quam Galeazio, ducis filio desponderat, amaro erat animo, nec res eius prosperas libenter audiebat. Duci Multinæ omne incrementum Mediolanensis ob veteres simulatas suspectum erat. Lucenses se traditos rapinæ¹¹⁵ Florentinorum¹¹⁵ existimabant. Nec Senenses sine metu fuere, qui nonnulla ex Genuensibus castellis ad Florentinos ventura putabant, quorum nequirent opes sine suo periculo augeri. Ferdinandus rex Siciliæ Francisco cum Francis composito res suas procul dubito desertas arbitratur.

Sed occurrit illico Mediolanensis ubique¹¹⁶ cum¹¹⁶ litteris et legatis, seque cum Francis ea lege convenisse affirmans, ut nihil ex fœdere Italico detraxerit, nihil promiserit, quod Italicis potentatibus obesse queat; de Genua tantum transegisse, quæ postquam in potestate sua¹¹⁷ fuerit, non erit, cur Franci ad Italiam aspirent. Satisfactum est hoc pacto multorum¹¹⁸ opinionibus; non tamen defuere, qui factum ducis detestarentur¹¹⁹ eiusque glorie haud parum detractum dixerint, qui adeo sese deiecerit, ut Gallicum¹²⁰ potuerit admittere¹²¹ dominum, faterique ausus sit Italiæ partem ei¹²² genti subiectam esse, quæ nunquam Italico nomini fuit amica.¹²³ Sed omnia cedunt utilitati, nec ivo nostro honorem esse arbitrantur, qui fructu caret; potentiam et opes¹²⁴ trahere secum¹²⁵ honorem putant, ut¹²⁶ corpus sequitur umbra.

Saona mox duci tradita est. Paulus archiepiscopus idemque dux Genuæ requisitus cedere haudquaquam annuit; iniuste secum egisse Mediolanensem ait, qui se inconsulto de civitate sua, de^{126a} principatu suo cum Francis¹²⁷ egisset,¹²⁸ nec licuisse regi Franciæ Genuam in alium alienare, neque fas fuisse Francisco adversus amicum illam acceptare. Franciscus ab archiepiscopo Genuam sibi sæpe oblatam dicere, neque Genuenses eas Francorum pactiones pro se posse¹²⁹ adducere, quas ipsi priores fregissent.¹³⁰ Mansit in sua sententia Paulus. Misit ad Venetos oratum auxilia, quibus rem¹³¹ suam¹³¹ adversus Mediolanensem tueri posset; misit et ad Pium pontificem. Illi Turchorum bello impliciti haud tutum putaverunt Mediolanensem contra se provocare; Pius amicitiam ducis pretulit archiepiscopo: consilium petenti suasit,¹³² ne contra potentiozem frustra niteretur; sciret se nullis adiuvandum opibus; omnes per circuitum Mediolanensi favere, nobiles ad eum defecisse, nutare populum, laborare caritate annone civitatem; nollet patriam suam pessum ire, nollet id bellum incipere, quod cum suo dedecore deserere

oporteret; nollet expeditionem impedire, que in Turchos pararetur, ex qua magna ventura esset ad Genuenses¹³³ utilitas, quorum res in Orienti perditæ recuperari possent. Non acceptavit consilium archiepiscopus; quod quesierat: auxilium maluisset. Intervenere concordie tractatus, nec perfici potuere, cum plura archiepiscopus peteret, quam Mediolanensis offerret.

Interea Prosper Adurnus et Ubiectus Fliscus ad Mediolanensem defecere, plebs fame attrita clamare, populus libertatem asserere, cives primarii nunc hoc, nunc illud consulere, incerta omnia esse in civitate. Quattuor erant in portu naves onerarie maxime; has archiepiscopus armare proposuit,¹³⁴ sed aberat facultas negante¹³⁵ auxilium populo.¹³⁵ Quare ausus indignum facinus:¹³⁶ satellitibus stipatus in portum descendit privataque civium horrea tabernasque atque promptuarias cellas dirupit, indeque frumentis vinisque atque salsamentis ereptis et armorum magna vi abstracta non solum naves¹³⁷ instruxit, sed arcem quoque munivit. Venerat¹³⁸ ex Galetia Hispanica navis¹³⁸ publicam Genuensium secuta fidem; hanc ne cives adversus se ararent, in mari demersit. Quas res indigne ferens populus libertatem asserens octo sibi duces, quos appellant capitaneos, delegit, ut sepe assuetum est abrogata dignitate ducatus. Ii convocatis primoribus urbis in palatio convenientes cum de re publica tractare¹³⁹ cepissent, descendentes ex arce ducentis militibus dissipati sunt,¹⁴⁰ Baptista nobili iure consulto, tanquam plebis concitator esset ac plus ceteris auderet, e medio multitudinis raptus et ad necem in carcerem ductus; fuissetque procul dubio necatus in carcere, nisi Fabianus, Pii pontificis orator intercessisset, cuius contemplatione capitalis pena in octingentos aureos comutata est.

His auditis Ubiectus¹⁴¹ armatis ducentis peditibus urbem ingressus plateasque potiores excurrans¹⁴² Francisci¹⁴³ Mediolanensis nomen¹⁴⁴ nullo resistente acclamavit. Archiepiscopus pansis¹⁴⁵ velis atque admissis vento primo¹⁴⁶ versus Massiliam navigavit, sperans onustam¹⁴⁷ frumento navim intercipere posse, que ferebatur ex Provincia Saonam petere. Quod ubi non successit, una amissa navi, que scopulis illisa periit, versis retro prorsus Populinum sive¹⁴⁸ – ut aiunt – Plumbinum ad neptis¹⁴⁹ virum se contulit. Arcem Genuæ nepoti commisit, quam ferunt in plures menses esse munitam.

Hunc Genuæ statum Fabianus¹⁵⁰ pontifici¹⁵⁰ significavit apud¹⁵¹ Petriolos agenti, ubi et legatus archiepiscopi ex Plumbino missus auditus est, nihil nisi querelas de Mediolanensi afferens¹⁵² et plena desperationis verba. Hęc mutatio Genuæ expeditioni contra Turchos institute haud parum obfuit; Genuenses enim, qui octo ceteas naves et fortissimos bellatores Pio promiserant, his acti calamitatibus¹⁵³ non potuere promisso satisfacere.

Dum hec aguntur, Philippus Burgundie dux ex convento classem armare atque itineri se accingere magno studio parat, neque voces audire vult dissuadentium, quorum magnus erat numerus. Quidam labores horrebant atque pericula, nonnulli sumptus; verum precipui dissuasores habiti sunt Iohannes et Antonius Croi, quos gratia et auctoritate apud Burgundum nemo precessit. His molestissima ducis profectio erat, quoniam odiosi essent Karulo, ducis filio, nec tutum sibi existimarent absente Philippo, quem putabant nunquam rediturum, sub imperio filii, quem regnare oportebat, relinqui. Suadere igitur Philippo, ne tam longinquam expeditionem iuveni,

nedum seni periculosissimam aggredetur; parceret etati, parceret eis,¹⁵⁴ quos sine ullo presidio in potestate Karoli, qui se non amaret,¹⁵⁵ relicturus esset; parceret patrię, quam omni auro atque argento eiuscemodi¹⁵⁶ profectio exhauriret;¹⁵⁷ nollet plus aliena, quam sua curare. – Non auscultavit Philippus pravis consiliis; mansit immobilis in proposito suo, et quanto magis profectio dissuadebatur, tanto magis ac magis festinare¹⁵⁸ itineris comites iubebat.

Filius per idem tempus in Holandiam secesserat iram¹⁵⁹ patris declinans, quem nonnullis de causis videbatur offendisse. Crois¹⁶⁰ nihil acceptus erat, quam patris ac filii discidium crescere, atque ad eam rem per artifices idoneos in dies navabant operas haud dubii, quin odio crescente impediretur¹⁶¹ profectio. Verum neque hoc pacto voti compotes effecti¹⁶² sunt: reconciliatus est patri filius et in pristinam gratiam petita venia receptus. Non¹⁶³ tamen illi quieverunt;¹⁶⁴ accedentes Philippum: „Si vis” – inquit – „ad bellum Turchonicum¹⁶⁵ pergere dignasque¹⁶⁶ te copias ducere, necessarium est, ut provincias¹⁶⁷ tuas sine metu, sine belli periculo dimittas. Sed quo pacto pax nobis cum Anglicis erit, qui regi Francię sunt infensi? Non potest Franco et Anglico bellum esse, quin tu quoque involvaris eodem, qui Franco subiectus es. Consilium nostrum fuerit,¹⁶⁸ priusquam abeas, ut¹⁶⁹ indutias belli ad aliquos¹⁷⁰ annos constituas, si non possis perpetuam invenire pacem. Neque id tibi difficile fuerit, cui uterque rex beneficiis et amore devinctus est. Conveniant oratores eorum coram te mense Aprili in loco, quem delegeris; illic indutias constitues, multoque inde potentior et gloriosior in Greciam navigabis, auxiliis ex Anglia Franciaque comparatis.”

Cum neque his suasibus auscultaret Philippus, addite sunt Ludovici regis preces, quibus et conventus requirebatur ad¹⁷¹ indutias conficiendas, et remansio ducis. Quę res Philippum consilii dubium fecit, regine auscultaret, an propositum proficiscendi¹⁷² teneret;¹⁷³ quoniam si maneret ad conventum Aprili mense celebrandum, ad¹⁷⁴ constitutam diem convenire pontificem minime posset. Hinc regis preces urgebant, inde promissa Venetis ac papę facta. Tandem mediam viam complexus ex pontifice maximo dilationem petere statuit, qua sibi liceret¹⁷⁵ ad unum¹⁷⁶ duosve¹⁷⁷ menses professionem differre, si forte inter Francos et Anglos aut perpetuam pacem, aut temporalem constituere posset; horum si alterum¹⁷⁸ faceret, haud dubium, quin ex utroque regno auxiliares manus, et quidem validissimas secum¹⁷⁹ adversum¹⁸⁰ Turchos educere posset, seque liberio rem pacatis domi rebus in externam expeditionem iturum; rogatum se a regibus, uti remaneat, verum id facturum, quod pontifex iusserit: si dilatio detur,¹⁸¹ reges componere temptaturum; si minus, ad constitutam diem non defuturum; interea nihil neglecturum, quin¹⁸² omnia in tempore presto adsint ad professionem necessaria.

Pontifex acceptis Philippi litteris ex consilio Senatus dilationem negavit, quę non solum differre adventum ducis, sed impedire prorsus videbatur; incertumque esse respondit, quod de indutiis scribebatur, easque posse auctoritate sua per alios tractari; verendum esse, nisi veniret in tempore Philippus, ne Veneti aut Hungari condiciones, quas Turchus offerret,¹⁸³ amplecterentur; neminem futurum, qui primo neglecto termino in secundo spem poneret; hortari¹⁸⁴ atque obsecrare, ne rerum ordinem interrumpere.

Epistole in eam sententiam scripte per plures tabellarios multiplicatae transmissae sunt, ut si unus aut alter in via aut deficeret aut interciperetur, tertius aut quartus ad Burgundum perveniret. Neque inutilis diligentia fuit, siquidem primus morbo in itinere retentus est, alii¹⁸⁵ vix tandem post multos labores iter suum perfecere. – Philippus tum¹⁸⁶ forte Bruggis apud Francenses agebat, ubi filio veniam dederat. Qui lectis pontificis scriptis,¹⁸⁷ quamvis erat suo apte ingenio ad res maturandas satis¹⁸⁸ ardens,¹⁸⁸ inde tamen ardentior effectus est. Accersire igitur classis prefectos, naves instruere, comitatum parare, machinas colligere, deligere milites, cuncta disponere, quae diligentis imperatoris curae incumbunt, oratoribus Venetis atque apostolicis spem optimam facere.

Quod cum Croi animadverterent,¹⁸⁹ ingenti merore metuque percussis¹⁹⁰ Franciae regem adeunt, unicuique¹⁹¹ suae salutis remedium inveniri posse aiunt, si sua serenitas¹⁹² ex Parisiis Tornacum se conferat; daturos se operam, ut Philippus ad eum veniat; illic facile eius iter retardari posse. Annuit rex,¹⁹³ nec mora, Tornacum petiit. Illi ducem convenientes: „Rex” – inquit – „prope adest, Tornacum venit. Indignam rem feceris, nisi longinquam in expeditionem profecturus dominum tuum prius accedis, qui adeo propinquus est. Quin properas?¹⁹⁴ Brevis est via! Non feret equo animo rex, si se insalutato recesseris.” – Quibus Burgundus: „Bene” – inquit – „ammoneas, ibo ad Insulas” (Lillam alii vocant insigne oppidum), „ibique bellicas revisam machinas; multas illic habeo, quas mecum deferre constitui. Inde Tornacum ad regem me conferam.” – Nec moratus seivente tum¹⁹⁵ hyme nivibusque late campos¹⁹⁶ tegentibus Insulas petiit. Sed rex a Crois edoctus Philippum prevenit,¹⁹⁷ atque in Insulis convenit. Quem ita locutum ferunt:

„Egregium facinus, pulcher consanguineae, aggressus es, qui pro tua religione expeditionem in Greciam paras. Digna¹⁹⁸ res est nostro genere,¹⁹⁹ nec ego te absterreo, quamvis aetas et validitas tua mihi suspecta est.²⁰⁰ Utinam viginti annis iunior esses,²⁰¹ multo minus tuae salutis timerem. At quoniam iturus es, nec potest animo tuo aliud persuaderi, vellem, saltem fortior iras; vellem tibi adiungere ex meis copiis prevalidam aliquam manum, neque id mihi licet Anglicorum bellis implicito: miles²⁰² adversus illos²⁰³ necessarius est. Quod si manseris hac aetate apud nos, atque inter Anglum meque pacem componere annitaris, fient²⁰⁴ procul dubio saltem indutiae belli. Nam Eduardus Angliae rex tibi multis de causis obnoxius est, nec audebit tuae voluntati adversari; de me quoque facies, quod voles. Pacatis his regionibus et Anglus tibi auxilia non contemnenda praebit, et ego decem milia militum tibi adiungam. Sic fiet, ut perquam formidabilis ad hostes pergas. Quodsi pace infecta iter arripueris, non satisfacies expectationi, quam de te²⁰⁵ Italis prebuiti. Nec mea sententia vel Veneti, vel Pius pontifex hoc anno satis parati erunt; aut si presto fuerint, illorum erit gloria, non tua, si quid fiet²⁰⁶ laude dignum. Sine illos praere atque suas experiri vires. Nihil efficient, non prevalebunt adversus hostes; satis erit, si fines suos tueri poterunt. Tu sequenti anno ad eos venies cum equitatu peditatuque numeroso et classe valida, resque dubias elevabis ac victoriam paries, quam tuam omnes esse fatebuntur.”

Hęc cum dixisset, magnopere adhortatus est ducem, ne suis consiliis adversaretur. Cum perstaret in sententia dux, diceretque voto promissoque satisfaciendum esse, neque videri sui honoris ab incepto desistere aut quovis modo res orditas retardare, commotus – ut²⁰⁷ aiunt – rex: „At tu” – inquit – „mihi subiectus es, neque iniussu meo in tantam expeditionem proficisci vales, neque sine me obligare te potuisti. Ob quam rem mando tibi, ut maneat ad conventum celebrandum de pace cum Anglicis. Quod si me spreto iter ingressus fueris, arguam te fracte fidei, et omnium bona confiscabo, qui de regno meo secuti te fuerint!”

Territus his Philippus ex alto animo cecidit, et qui usque in eam diem nulla potuerat arte a suo proposito dimoveri, mutata tandem sententia regi parere decrevit. Verum est, quod aiunt: nullam esse turrim, quę assiduus concussa machinis non demum corruat, raramque mentem inveniri, quę sepius temptata non cedat. Mandatum memorant regia manu subscriptum, quo²⁰⁸ iubebatur manere, duci traditum. (Quidam asserunt ita voluisse ducem sibi mandari, neque regem bene de se merenti talia precepturum fuisse, nisi rogatum. Veritas in obscuro est.) Profectionem²⁰⁹ ducis certum est impeditam fuisse,²¹⁰ quemadmodum²¹¹ ipsius ducis littere ad Pium pontificem misse declarant; quamvis non impeditum iter, sed in alterum annum dilatum affirmant. Verum in sene iam decrepito unius anni mora totius vitę tempus secum aufert!²¹² Croi victores maligni propositi tandem evaserunt. Dux partem classis in tempore missurum promisit.

Dum hęc in Frandria tractantur, Pius distributa pecunia, quam civitates Ecclesię in expeditionem conferre decreverant,²¹³ pridie Nonas Februarias e Roma discessit curande valitudinis gratia Petriolos accessurus, ubi calidas aquas admodum salubres scaturire putant. Iter²¹⁴ difficillimum venti, pluvię, fulgura²¹⁵ et nives fecere. Difficultatem auxit Eversus Anguillarie comes, nec Deo, nec pontifici aut homini cuiquam fidus;²¹⁶ cuius agros declinare oportuit, et a Civitate Castellana per²¹⁷ asperrimum²¹⁷ Cimini montis²¹⁸ iugum²¹⁸ altissima nive tectum cum plerisque turmis equitum tutele causa convocatis Viturvium petere.

Cum Senas venisset ad VIII²¹⁹ Kalendas Martias, nec cessasset rigor hyemis, ibi per Quadragesimam et pascalia festa commoratus est. In dominica Quadragesime quarta auream rosam benedixit et Francisco Mediolanensium duci dono misit, quam ille multo honore et gratissimo animo accepit. In dominica Palmarum palmas et olearum ramos de more consecravit distribuitque cardinalibus, episcopis et universo clero ac primoribus²²⁰ populi. In Cena Domini peractis in ecclesia solemnibus²²¹ multitudine populi in platea congregata sese ostendit et solitum anathema promulgavit, quo omnes irretiti sunt – etiam reges –, qui expeditioni contra Turchos obeunde quodvis impedimentum afferre auderent. Nec²²² dubium est, quin ea censura illos²²³ astringat, qui Philippum Burgundie ducem e sancto proposito dimoverunt. – Sequenti die, in Parasceve ipsius ducis littere allate sunt, quę mutatam eius mentem indicaverunt; digne, que in Passione Dominica²²⁴ recitarentur, Pio pontifici et universo Senatui merorem afferentes.

In sancto die Paschę²²⁵ meliores littere ex Hungaria²²⁶ accepte sunt, que Matthiam gentis regem sacratum gladium a pontifice missum percipide

et ingenti honore receptum nuntiaverunt, statuisseque regem ipsum principio ęstatis mox bellum inferre Turchis eoque gladio uti. Quo nuntio letatus pontifex viros urbis primarios quinque ad equestrem ordinem provexit, inter quos sororis sue virum, Nannem Piccolomineum militari²²⁷ balteo in primis cinxit. Deinde populo pro consuetudine benedixit, plenarias elargitus indulgentias.²²⁸

Priusquam de mutato Burgundie²²⁹ ducis animo certitudo esset, eiusque rei rumor increbruisset,²³⁰ consuluit pontifex cardinales, quidnam foret agendum, ubi²³¹ Philippus conventa negligeret. Octo aderant cardinales. Una omnium sententia fuit: quamquam profectionis decretum ita demum pontificem obligare videretur, si Burgundus veniret, non tamen remanendum esse, ne maior dignitas ex minore²³² dependere videretur; cavendum, ne sibi data verba Christiani populi existimarent; ruituram Apostolice Sedis fidem, nisi promissa serventur; neque popularibus auribus satisfacturam Burgundi moram; utrunque damnatum iri²³³ voce multitudinis: et pontificem, et ducem – pontificem magis, quem decet suorum verborum tenaciorum esse; Burgundum, ubi fidem fregerit, nihil magis optaturum, quam papam domi manere, cuius culpa pre magnitudine suam tegat; dicturos omnes iccirco non ivisse Burgundum, quia non ierit²³⁴ papa, et omnes in Apostolicam Sedem iacentur sagitte; neminem²³⁵ posthac decretis eius auscultaturum; fugiendam inconstantie notam; eundum cum Venetis adiutore Hungaro; tanto de divina ope magis sperandum in causa Dei, quanto humana minus assunt presidia; ingrediendum esse mare, eatenusque adversus hostes navigandum, quatenus sine manifesto discrimine licet; si datur facultas auctore Domino debellandi hostes, occasione utendum; si minus, coniecturam²³⁶ faciendam, quasi non placeat divinę pietati hoc²³⁷ tempore perire Turchos; retro fas erit vertere naves, quamquam sine victoria²³⁸ et hominum laude, non tamen sine spe divinę gratie, quę voluntates magis, quam facta metitur; illos nec humanam²³⁹ gloriam, nec celestem²⁴⁰ misericordiam consecuturos, qui patri²⁴¹ animarum suarum, Iesu Christi vicario,²⁴² in bella pro religione vadenti²⁴³ ac senile caput periculis obiectanti²⁴⁴ sese socios negaverunt.

Placere Pio pontifici consilia fratrum, atque in eorum sententiam decretum editum absentibus cardinalibus insinuavit. Quod plerisque acerbissimum fuit, sperantibus remanente Philippo domi pontificem quoque remansurum, seque navigandi molestia ac belli periculis expensarumque sumptu liberatum²⁴⁵ iri, ut²⁴⁶ ocium fere omnes²⁴⁷ negotio preferunt, nec facile putant delitias relinquere, humane nature amicas. Verum postquam obfirmatum pontificis propositum didicerunt – seu ex animo, seu fecte –, cuncti se parituros²⁴⁸ cupide responderunt.

Pius quarta feria post Pascha Petriolos contendit querende valitudinis causa, quod eius loci salubres sibi aquas superioribus annis expertus fuerat. Illuc²⁴⁹ ad eum venire legati ex Albania Georgii Scanderbechii et Stephani despoti Servię auxilia quesitum: ille, quibus invadere Turchos posset aut a suis finibus arcere, iste patria pulsus, quis domum redire quiret. Stephanus quoque dux Bosne per legatos auxilia petiit, cuius ager in faucibus hostium collocatus undique laceraretur. Similia²⁵⁰ despotus dixit misso episcopo

Cephalonic, tanquam mox periturus auxilia expostulavit. Responsum omnibus est venturum propediem cum classe pontificem ad oras Dalmacie, laturumque non modo laborantibus auxilium, verum etiam Turchos in suis sedibus vexaturum. Affuerunt et Raguseorum legati ituro in expeditionem pontifici duas triremes offerentes, summisque²⁵¹ precibus obsecrantes, ut navigaturus in Orientem Pius urbem suam inviseret.²⁵² Hos pontifex benigno vultu excepit, donatosque gratis, quas optaverunt,²⁵³ spe plenos remisit.

Dum hec aguntur, Upsalensis archiepiscopus in Svecia potens, cuius armis rex Karolus a regno²⁵⁴ fuerat eiectus, a Christigerno, novo rege in carcerem rapitur præscripta causa, quod se quoque conspiratione popularium, sicut et predecessorem, statuisset eiicere. Pius regi mandavit, uti²⁵⁵ captivum certis in Germania²⁵⁶ episcopis custodiendum transmitteret, deinde crimen obiiceret, alioquin excommunicationis et interdicti sententiam expectaret.²⁵⁷ Rex pariturum se ait. Archiepiscopo prior audacia, cum feliciter cessisset, gloriam peperit, altera minus prospera damno et ignominie fuit. Victoria iustum facit, succubuisse nunquam decori ducitur; par²⁵⁸ ausum dispar eventus²⁵⁹ aut honestum, aut impium reddit.²⁶⁰

Circa idem tempus Petrus,²⁶¹ ex regia Portugallensium familia natus, a Barchinonensibus accessit cum duabus triribus eo profectus et ab omni populo cupide exceptus regium nomen assumpsit, tanquam Aragoniæ regnum ad se pertineret, qui materno genere ex antiqua Urgellensium²⁶² prosapia natus esset, Urgellenses vero ex regia²⁶³ Aragonensium²⁶⁴ familia originem ducerent, quibus Ferdinandus, Iohannis²⁶⁵ pater²⁶⁵ ab Hispania veniens iniusto iudicio prelatus fuisset regnumque abstulisset. Cathalanorum maior pars ad eum defecit, qui Iohannem, Alfonsi fratrem iam pridem capitali persequabantur odio. Ceterum Aragonenses in hanc usque diem apud antiquum regem in officio manent, in cuius benivolentiam Castelle regem redisse commemorant, quamvis nondum explorata res est, nec rumores inde profecti satis constantes afferuntur. Petro nulle adhuc externorum regum suppetie venerunt, nec Alfonsus Portugallie rex, quamvis patruelis, eius regno favet. Nulla ei spes maior est, quam in expectatione mortis inimici, quem senem cito periturum existimat, quamquam sæpe prior occumbit iunior ætas.

Alfonsus cum valida classe ex Portugallia solvens per eosdem circiter dies in Affricam navigans,²⁶⁶ horridis tempestatibus agitatus plurimas naves amisit, vixque tandem Ceptam pervenit. Ibi equites virosque nobiles supra²⁶⁷ ducentos cupido incessit Tagestam, marittimam Affrice urbem invadendi, quam male custoditam arbitrabantur. Adigunt se omnes iuramento constituta nocte muros urbis scandere, sequentique circa lucem exercitui portas aperire ac predam communem facere. Exponunt regi consilium et coniurationem; rogant, ut audentibus sine cunctatione afferat opem: assit cum toto exercitu sub aurora ad menia Tageste; futurum, ut nobilem et opulentam urbem in potestatem suam redigat. Negat rex ex sua dignitate esse urbem furto capere; reges aperta bella decere; nocturna²⁶⁸ et insidiosa minoribus²⁶⁹ relinquenda;²⁷⁰ verum quando ita persuasi sint magnanimi proceres, nolle occasionem relinquere; regium²⁷¹ fratrem apud alcassarum Tageste²⁷² propinquum²⁷² cum parte copiarum consistere; illi negotium se daturum. Pergunt alacres coniurati, constitutaque nocte schalas muro admovent, ascenditque pars

maior et audentior. Cum reliqui festinant, schale franguntur; pars preceps ruit, pars saltu in urbem descendit. Fit²⁷³ tumultus in civitate, tanquam in urbe capta. Oppidani multos arbitrati²⁷⁴ ingressos hostes, uxores et pueros et que illis carissima fuerunt, in arcem exportavere. Orta²⁷⁵ deinde luce animadvertentes non²⁷⁶ multos²⁷⁶ esse, qui urbem intraverant, veriti²⁷⁷ exercitum maiorem extra muros portis herere, non audebant congredi. At missis exploratoribus postquam didicere perpaucas et contemnendas copias esse in campis, nec regem adventasse, animos erexerunt, circumdatosque²⁷⁸ infelices coniuratos partim obtruncavere, partim in captivitatem²⁷⁹ acceperere; septuaginta nobilium capita sale condita regi Fecię, cui Tagesta parer, missa feruntur. Frater regis, cum tardiuscule adventasset, nec portas, ut arbitrabatur, apertas invenisset, neque²⁸⁰ schalas haberet, quibus menia scandere posset, retro mestus abiit; atque in hunc modum duplici damno rex Alfonsus eodem tempore mulctatus est prestantibus viris supra ducentos quinquaginta apud Tagestam amissis, et in mari navibus tempestate allisis, in quis equi et viri non pauci et pretiose suppellectiles perierunt.

Mint látható, a ma általánosan használt kiadások kisebb-nagyobb hibáitól eltekintve, amelyek egy új kiadás segítségével korrigálhatók lesznek, tervezett publikációnk lényeges többlet-információkat nyújtana a mű kutatóinak, feltárva keletkezésének, alakulásának menetét. Az e módszerből nyerhető kép annál is gazdagabb lehet, mivel a Commentarii tizenkét könyvének két hiteles kézírata lévén az is bemutatható lesz, hogy melyek azok a korrekciók, amelyeket már csak másolás közben – esetleg után – hajtottak végre a szövegen, illetve hogy milyen beavatkozások érték a tisztázati példányt, amelyek azután kihatottak a közelmúltig használt korábbi kiadások szövegére is.

Jegyzetek

1. A római Accademia Nazionale dei Lincei könyvtárának Cod. Cors. 147. jelzetű kézírata szerint (fol. 427^a). A dátum feloldása: 1463. december 31.
2. Campanónak Piusz művét magasztaló levele és Gobellini záradéka ugyanott, fol. 427^(a)–431^(b)
3. Lásd az 1. jegyzetet.
4. Kramer, H.: Untersuchungen über die „Commentarii“ des Papstes Pius II. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, XLVIII Bd., Innsbruck 1934, 58–92.
5. Lásd a 6. jegyzetben megadott kiadások bevezetéseit.
6. Enea Silvio Piccolomini, Papa Pio II, I Commentarii, I–II. Edizione a cura di Luigi Totaro. Adelphi Edizioni, Milano 1984. Classici 47. A XIII. könyv a 2508–2547. oldalakon olvasható, olasz fordítással együtt. – Pii II Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt. Ad codicum fidem nunc primum editi ab Adriano van Heck, I–II. Città del Vaticano 1984. Studi e Testi 312–313. A XIII. könyv a 793–809. oldalon van.
7. Szöveggözlésünk, bizonyos ésszerű egységesítéstől eltekintve (központozás, kis és nagy kezdőbetűk, *u* és *v* megkülönböztetése, *i* és *j*, *s* és *ſ* egységesítése, rövidítések

feloldása), betűhív; reprodukáljuk a szavak következetlen írásmódját is. Gondosan jelezzük a szövegen végrehajtott változtatásokat; a törölt betűket vagy szavakat [] közé tesszük. Elhagyjuk viszont ezúttal a tárgyi jegyzeteket, amelyek tervezett publikációnkból nem fognak hiányozni.

8. Totaro és van Heck címet ad e résznek: *Liber tredecimus* (Totaro), illetve *Liber tertiusdecimus* (van Heck). A kéziratban cím nincs; a szövegtükör felett, az előző „könyvekhez” hasonlóan s azokéval azonos írással áll a *XIII* szám, minden valószínűség szerint utólag odaírva. E rész az 585^(a) fólión kezdődik.
9. Van Heck: *II*.
10. Utána: [*iam Italia pacata*]; végül bővebb megoldást választott.
11. A *-que* utólagos betoldás.
12. Utána: [*Italia*].
13. Totaro elhagyja.
14. Totaro és van Heck elhagyja.
15. Van Heck: *permutare*.
- 16–16. Javítva *indicto Turchis-ból*; Totaro meghagyja az eredeti szórendet.
17. Az [*auditorum*] *lectorum*[*q*] tanúsítja, hogy diktálás közben született meg a végleges szórend.
18. Utána: [*incohatham*].
19. Totaro: *imitabimus*.
20. Utána: [*facit*]; a mondat folytatása miatt törölte.
21. Fol. 585^(b).
22. Utána: [*his libris*]; más kifejezést választott.
23. Totaro: *superiore*.
24. Javítva *interseremus-ból*.
25. Van Heck: *qua*.
26. Van Heck: *missi*.
27. Utána: [*nec sinerent solum pontifice*]; az utolsó szó (*pontificem*) leírása előtt a diktáló szöveget változtatott.
28. Utána: [*e*]; nem olvasható ki tisztán.
29. Javítva *acquirere-ből*.
30. Utána: [*univ*]; leírását megelőzve a diktáló szöveget változtatott.
31. Van Heck: *erat*.
32. Előtte: [*con*], talán *contulit* kezdeteként. – Totaro: *impartiebatur*.
33. Fol. 586^(a).
34. Van Heck: *se*.
35. Utána: [*imper*], vagyis *imperator*; leírását megelőzően a diktáló szöveget változtatott.
- 36–36. Javítva ebből: *propriarum rerum, quam communium*; átszerkesztette a mondatot.
37. Van Heck elhagyja.

38. Javítva *bellum*-ból; finomított a kifejezésen.
39. Totaro: *missurus*.
40. Fol. 586^(b).
41. Utána: [*Saxonia*]; törölte a közbeszúrt mondat miatt.
42. Van Heck: *et in*.
43. Előtte: [*De Hungaris*]; egyébként az egész bekezdést egészen a *locutus est*-ig ugyanaz a kéz utólag írta a margóra.
- 44–44. Totaro: *exacto*.
45. Javítva *Antiberensis*-ből.
46. Van Heck: *eiusdem*.
47. Van Heck: *interrogatur*.
48. Totaro és van Heck: *Deus*. Mivel a szó c helyt ugyanúgy van rövidítve, mint későbbi, nem „Isten” jelentésű előfordulásai, kétségtelen, hogy itt is *Dominus*-nak kell feloldanunk.
49. Utána: [*pro*]; vélhetőleg a *procurator* szót kezdte diktálni.
50. Van Heck: *missus*.
51. Előtte: [*de*]; javítva ebből: *missus est*.
52. A mi kiegészítésünk.
53. Javítva *auditores*-ből, amit viszont van Heck megtart.
- 54–54. Javítva ebből: *prohibente*.
55. Kevésbé valószínű olvasata: *fuertant*; van Heck így.
56. Utána: [*et ampliora*]; kibővítette a mondat folytatását.
57. Javítva ebből: *daturum quoque* (Totaro így). Utána valószínűleg: [*anni*]; talán ezt kezdte diktálni: *annua*.
58. Utána: [*pacis*]; a *pacisceretur* eleje.
59. Utána valószínűleg: [*ex*]; talán *exhortati*-nak indult.
60. Van Heck: *Ab*. – Ezt a mondatot, a *pertulit*-tal bezárólag, a margón találjuk ugyanazon kéz betoldásaként.
61. Totaro és van Heck: *Hispaniam*. A következő mondatok és Piusz szóhasználata is bizonyítják a többes szám helyességét.
62. Utána: [*iussu*] a *iussus* torzójaként. – Totaro: *adire iussit*.
63. A kéziratban (mint a Commentariiben többször): *Portugallię*.
64. E szó után mintegy tíz betűnyi hely kihagyva; Totaro így tölti ezt ki: <*de Estinaldo cognominatus*>; csak hogy ez a kihagyott helyen nem fért volna el.
65. Fol. 587^(a).
66. Van Heck: *parum*.
67. Utána: [*reges*].
68. Előtte: [*et*]; nyilván a következő kettős *et* miatt módosította.
69. Javítva talán *re*-ből; rosszul fogott hozzá a *legittimis*-hez?
70. Utána: [*et*]; a *-que* végül is szebbnek tetszett.

71. A mondat *otto* szava árulkodik az író(k) anyanyelvéről. A folytatásban: [*Iohannes Antonius, Flisca gente natus, armaturum*]; utóbb helyesbítette a nevet, ezért törölte a mondat addig leírt szavait.
72. Utána: [*s*]; talán *se* akart lenni.
73. Előtte: [*hone*]; korrigálva jellemző tévedését.
74. Utána: [*Ragusei*]; de eszébe jutott, hogy előbb még a nápolyi királyról kell szólnia.
- 75–75. A margóra írva, miután az *Ad ex regnum Sicilie* szavakat a szövegben törölték. Ez utóbbiak arról tanúskodnak, hogy Piusz többször, többféleképp kezdett bele e mondat megformálásába.
76. Van Heck: *suscipit*.
77. Fol. 587^(b).
78. Javítva *Maumetis*-ből.
79. Utána: [*qui est Turchis*]; de más folytatást talált ki.
80. Itt *Turhorum*-nak írva.
- 81–81. E négy szó utólag beszúrva, ugyanazzal az írással.
82. Előbb: *audita*; föltehetően más főnevet akart használni a *decreto* helyén.
83. Előbb *Christianorum* volt.
84. Utána: [*atque*]; az *eos* előtt végül is nem találta megfélelőnek.
85. Utána: [*v*]; a törölt betű bizonytalan.
86. Folytatása; [*ad be*]; az utolsó betű csak valószínűsíthető, gyanítjuk, hogy *bellum*-ra gondolt az író.
87. Folytatása: [*ger*], azaz *gerendo*, ami azután nem felelt meg a mondanivalójának.
88. Korábban: *preparari*.
89. Előtte: [*a*]; talán más szót akart írni, azután visszatért eredeti szóválasztásához.
90. Van Heck: *expedit*.
91. Utána: [*farinam*]; áttervezte a mondatot.
- 92–92. A kevésbé klasszikus *omni familia* kifejezésből.
93. Utána: [*requisitus*]; ebből lett a *conscriptus*.
94. Fol. 588^(a).
95. Korábban: *requisita*; ezúttal sem vált be (lásd a 92. jegyzetet).
96. Utána: [*minatur, cum trepidat*]; a szentencia-szerű általános kijelentést konkrétabbá tette.
97. Van Heck: *Venetis*.
98. Van Heck: *milítabantur*.
99. Utána: [*host*], azaz *hostium*.
100. Utána: [*iussit*], de kibővítette a mondatot.
- 101–101. A *mediisque* (sic) a folytatással együtt betoldás; magyarázatul szolgál az előző jegyzetben regisztrált törlésnek.
102. Van Heck: *triginta*.
103. Van Heck: *permanserant*.

- 104–104. Betoldás.
105. Van Heck: *miserunt*.
106. A kéziratban: *proprius*.
107. Utána: [*ubi rem satis orditam intellexerunt*], az utolsó szó előtt törölve: *cog*, valószínűleg *cognoverunt*-nak indult; végül is átalakította a mondatot.
108. Javítva *Turchum*-ból.
109. Utána: [*sus*], talán *suspensi*?
110. Utána: [*quam amor Christi*].
111. Van Heck: *ex*.
112. Fol. 588^(b).
113. Előtte: [*domi*]; mint a *Commentarii*-ban többször is, itt is bizonyára először *dominatum*-ot diktált.
114. Utána: [*reprehen*], valószínű kiegészítéssel: *reprehendentum*.
- 115–115. Totaro: *Florentinorum rapinae*.
- 116–116. E két szó helyett eredetileg *et állt*.
117. Totaro: *sui*.
118. Fol. 589^(a).
119. Totaro: *detestarent*.
120. Totaro: *Gallum*.
121. Javítva ebből: *sufferre*.
122. Az eredetiben: *eiusce*.
123. Utána: [*Saona mox di*] (bizonyára *duci* akart lenni). Ez a mondat hátrább került.
124. Utána: [*honorem velut umbram*]; a következőkkel együtt a mondat átalakítása miatt törölve.
125. Utána: [*putant*].
126. Utána: [*sequitur umbra*].
- 126a. Totaro: *deque*.
127. Totaro: *Franco*.
128. Utána: [*nec potuiss*], azaz *potuisse*, de meggondolta magát.
129. Utána: [*d*], talán *deducere* akart lenni.
130. Javítva *perfragissent*-ből.
- 131–131. Korábban: *se*; nem olyan elegáns.
132. Korábban: *dedi*; a végső megoldás sokkal szebb.
133. *Genu* (fol. 589^b). *enses*.
134. Utána: [*neque*]; a folytatás talán ez lett volna: *neque aderat*.
- 135–135. Utólag beszúrva; eredeti szórendje: *negante populo auxilium*.
136. Utána: [*in portum*].
137. Utána: [*armavit*], majd megfelelőbb igét választott.

- 138–138. E margóra írt szavak a következő szöveget helyettesítik: *Erat in portu navis Hispanica p (sic) ex Galatia profecta.*
139. Van Heck: *pertractare.*
140. Utána: [*primo eorum, qui plus sapere videbatur, Baptista iure consulto, capto et (törölve) et in arcem rapto tanquam plebis*].
141. Fol. 590^(a).
142. Van Heck: *percurrrens.*
143. Utána: [*Sfor*]. A milánói herceg volt annyira ismert személy, hogy az író mellőzhette családi nevét; a szép stílus is így kívánta meg.
144. Totaro: *nomini.*
145. Totaro és van Heck: *passis.*
146. Totaro: *primus.*
147. Előtte: [*h*]. Lásd a 73. jegyzetet.
148. Van Heck: *seu.*
149. Előtte: [*Sø*]; talán *sororis*-nak indult(?).
- 150–150. Van Heck: *pontifici Fabianus.*
151. Tévesen *g*-vel kezdve; miért?
152. Totaro: *asserens.*
153. Utána: [*coac*], vagyis *coacti sunt.*
154. Javítás *sibi*-ből.
155. Fol. 590^(b).
156. Van Heck: *eius.*
157. Úgy tetszik, „javította” valaki *exauriret*-re. Jellemző kiejtési, illetve helyesírási bizonytalanságra utal; lásd a 73. és 147. jegyzetet!
158. Előtte: [*matur*], kiegészíthető *maturare*-ra.
159. Előtte: [*indign*], azaz *indignationem.*
160. Utána: [*inimicitias maiores in dies*]: a jelenlegitől eltérő mondat torzója.
161. Javítva a félrehallásból eredető *impedirentur*-ból.
162. Van Heck: *facti.*
163. Az eredeti mondatkezdet: [*Tum illi aliud*].
164. Utána: [*Si vis, inquit*]: diktálás közben meggondolta magát.
165. Totaro: *Turchorum.*
166. Totaro: *dignas quoque.*
167. Előtte: [*patriam*].
168. Utána: [*ut*]; van Heck a törlés ellenére kiteszi (lásd a következő jegyzetet. (A *fuert* javítás *est*-ből).
169. Utólag beszúrva; van Heck elhagyja.
170. Világosan így van, szemben van Heck *aliquot*-jával.
171. Javítva *ab*-ből.

172. Javítva az író tartózkodási helyével magyarázható *veniendi* szóból.
173. Mintha *tenerem*-ből javították volna.
174. Fol. 591^(a).
175. Totaro: *licere*.
176. Utólag beszúrva.
177. Javítva *duos*-ból.
178. Totaro: *alteram*.
179. Előtte: [*sequ*], talán *sequi*-vé egészíthető ki.
180. Van Heck: *adversus*.
181. Totaro: *datur*.
182. Javítva talán *que*-ből; Totaro: *qui*.
183. Javítva *offerrent*-ből.
184. Javítva *optari*-ből; félrehallás?
185. Fol. 591^(b).
186. Van Heck: *tunc*.
187. Van Heck: *litteris*.
- 188–188. Van Heck: *ardens satis*.
189. Előtte: [*ad*], talán *adverterent*-nek indult.
190. Előtte: [*comp*], talán *compulsi* lett volna.
191. A kéziratban világosan csak *nicumque* áll!
192. Utána: [*Tornacum se*].
193. Utána: [*alioquin*]; nem tudni, miként folytatta volna.
194. Totaro: *properes*.
195. Van Heck: *tamen*.
196. Totaro: *campo*.
197. Előtte: [*pres*]; az utolsó betű bizonytalan.
198. Fol. 592^(a).
199. Totaro: *sanguine*.
200. Van Heck: *sit*.
201. Utána: [*H* (így) *aut tecum ipse proficisci valerem, non sincerem te*]; elképzelhető, hogy kétszer, esetleg háromszor kezdett hozzá ehhez a mondathoz.
202. Utána: [*mibi*].
203. Javítva: *hostem*-ből.
204. Totaro: *fierent*.
205. Utána: [*hostes*]. Vajon hogyan akarta folytatni?
206. Eredetileg: *factum fuerit*, abból pedig *egerint*.
207. Fol. 592^(b).
208. Utána: [*prohib*], valószínű kiegészítése: *prohibitum est*.

209. Előtte: [*Illud certum*]. A Commentarii-ban is előforduló kifejezés: *Illud certum est*, amikor egy hír igazságát megkérdőjelezi az író.
210. Utána: [*duc*], az utolsó betű bizonytalan.
211. Utána: [*et*].
212. Van Heck: *affert*.
213. A kéziratban: *decreverat*.
214. Előtte: [*D*]. Valószínűleg *Difficillimum*-mal akarta kezdeni.
215. Előtte: [*to*], tehát *tonitrua*-t kezdett diktálni.
216. Fol. 593^(a).
- 217–217. Javítva *per altissimum*-ból.
- 218–218. Javítva *ingum montis*-ból.
219. Totaro: *viii*, bár fordítása helyes: „il 21 febbraio”.
220. Van Heck: *prioribus*.
221. Utána: [*populo*].
222. Javítva ebből: *Cuius haud*.
223. Előtte: [*eos*].
224. Totaro: *Domini*.
225. Javítva *Pasce*-ből.
226. Utána: [*misse sunt*].
227. Javítva *militare*-ből.
228. Utána: [*Exin quarta feria ad balnea iter arripuit*]. Ezt végül is három bekezdéssel későbbre halasztotta: *Pius quarta feria...*, mert fontosabbnak tartotta ide iktatni a bíborosokkal folytatott megbeszélésének a leírását.
229. A kéziratban itt: *Borgundie*.
230. Indicativusnak indítva: *increbesce*-. Totaro és van Heck: *increbuisset*.
231. Fol. 593^(b).
232. Van Heck: *minori*.
233. Utána: [*m*], talán *multitudinis*-nek indult.
234. Totaro: *venit*.
235. Javítva *nemo*-ból.
236. Totaro: *coniectura*.
237. Javítva *nostro*-ból.
238. Utána: [*non*].
239. Előtte: [*gloria*].
240. Javítva, de nem megállapítható, miből.
241. Javítva *patrem*-ből. (Lásd a 242–244. jegyzetet is!)
242. Javítva *vicarium*-ből.
243. Javítva *vadentem*-ből.

244. Javítva *obiectantem*-ből.
245. Előtte: [*leva*], azaz *levatum*.
246. Fol. 294^(a).
247. Előtte [*omib*], valószínűleg egy tervezett *omnibus* hibás csökevénye.
248. Totaro: *paraturos*.
249. Javítva ebből: *Ibi*. Totaro: *Illic*.
250. Előtte: [*Dissimilia*]. A mondat – *expostulavit*-ig – a margóra írt beszúrás, amelynek egyes szavai nem, vagy csak alig vehetők ki. Van Heck *dixit* helyett *dicit* alakot hoz, Totaro <Art>-ac-nek egészíti ki és elhagyja az *auxilia* szót; van Heck a *tanquam* elé betoldja az *et* kötőszót.
251. Totaro: *summis*.
252. Van Heck: *viseret*.
253. Van Heck: *optaverant*.
254. Utána: [*d*].
255. Totaro: *ut*.
256. Totaro: *Germaniam*.
257. Javítva ebből: *comminatus est*.
258. Fol. 594^(b).
259. Totaro: *eventum*.
260. Javítva *facit*-ből.
261. Javítva *Iacobus*-ből.
262. Innen a mondat végéig (*abstulisset*) a margóra írva ehelyett: [*regum stirpe, cui* {beszúrva: *Urgella*} *Cardona cognomentum est, originem duceret*].
263. Van Heck: *vera*.
264. Van Heck: *Aragonensium regiaque*.
- 265–265. Beszúrás.
266. Javítva *navigavit*-ből (Totaro és van Heck megtartja a *navigavit* alakot), amely után a kéziratban a következőket találjuk: [*Ceptamque petiit, ingenti spe fretus, civitate, Inde atque, Inde profectus Tagesta* (sic, javítva *Tangiram*-ből) *oppidum vi atque armis occupavit. (Crevit eo facto audacia militum spesque obiecta egregii patrandi facinoris. Civitatem haud procul esse regis Fecie, quamquam populosam, minus tamen munitam, quam par esset* (közben törölve: *relatum est s*) *rumor attulit. Coniurant ducenti equites noctu muros scandere atque advenienti reliquo exercitui ipsique Alfonso regi portas aperire, aut certe pulchram oppetere mortem. Precedunt equites, Alfonsus cum reliqua multitudine sequitur, spes prede milites alacres ducit. Admoventur muris schale, ascendunt audaciores quique, subsecuntur alii. Pondus scalas effringit. Interea tumultus* (fol. 595^(a)) *excitatur oppido. Rex Fecie premonitus cum infinita hominum multitudine accurrat atque Alfonsum invadit, cui vix patuit remedium fuge; quippe multis* (törölve: *a*) *suorum amissis egre Ceptam repetiit. Ducenti equites intercepti obtruncati sunt, et capita eorum hastis affixa Feciensium regi oblata*]. Igen tanulságos lenne ennek az egyetlen részletnek aprólékos összevetése a végleges szöveggel!
267. Előtte: [*circ*], azaz *circa* vagy *circiter*.
268. Utána: [*latrones*]; valószínűleg még a *decere*-től függő *accusativus* lett volna. (Lásd a 269–270. jegyzetet!)

269. Javítva *minores*-ből.
270. Utólag beszúrva.
271. Előtte: [*fratrem*].
272–272. Utólag beszúrt szavak.
273. Előtte: [*O*]; vélhetőleg *Oritur* lett volna.
274. Utána: [*esse*]; Totaro és van Heck: *arbitrati esse*.
275. A kéziratban: *Horta*. Lásd a 157. jegyzetet!
276–276. Javítás *perpaucos*-ből.
277. Utána: [*ne foris ne*]; az utolsó betű bizonytalan.
278. Fol. 595^(b).
279. Totaro: *captivitate*.
280. Totaro: *nec*.